

- 308-к. – Оп. 7. – Спр. 621. – Арк. 5.
² Там само. – Оп. 19. – Спр. 4. – Арк. 30-30зв.
³ Там само. – Оп. 7. – Спр. 292.
⁴ Там само. – Спр. 322.
⁵ Там само. – Спр. 291, 312, 334 та ін.
⁶ Там само. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 86.
⁷ Шемет С. Огляд українського хліборобського руху на еміграції в першій половині 1921 року // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – 36. V, VI. – С. 172; Українське слово. – Берлін, 1921. – 31 травня.
⁸ Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 76.
⁹ Бюллетень Гетьманської Управи. – 1930. – Ч. 18. – С. 9.
¹⁰ РДВА. – Ф. 308-к. – Оп. 7. – Спр. 621. – Арк. 6.
¹¹ Там само. – Ф. 308. – Оп. 7. – Спр. 621. – Арк. 7.
¹² Там само. – Оп. 19. – Спр. 153.
¹³ Там само. – Ф. 461. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 86-87.
¹⁴ Там само. – Ф. 308-к. – Оп. 7. – Спр. 621. – Арк. 7-8.
¹⁵ Там само. – Арк. 6, 8.
¹⁶ Там само. – Арк. 8.
¹⁷ Там само.
¹⁸ Там само.
¹⁹ Там само. – Арк. 9.
²⁰ Там само. – Арк. 119.
²¹ Там само. – Спр. 675. – Арк. 42.
²² Там само. – Спр. 283. – Арк. 4.
²³ Там само. – Спр. 341. – Арк. 11.
²⁴ Там само. – Спр. 241. – Арк. 33.
²⁵ Там само. – Спр. 241.
²⁶ Там само. – Спр. 584.
²⁷ Там само. – Спр. 322. – Арк. 5.
²⁸ Там само. – Оп. 19. – Спр. 159. – Арк. 66зв.
²⁹ Там само. – Оп. 4. – Спр. 70. – Арк. 12.
³⁰ Там само. – Оп. 7. – Спр. 647. – Арк. 5-7.

Володимир Сідак
 Тамара Вронська
Національна академія Служби безпеки України
 Київ

РАДЯНСЬКІ СПЕЦСЛУЖБИ В ДЕЗОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Проблем буття та політичної діяльності різних гілок української еміграції у своїх дослідженнях торкалося вже чимало вітчизняних й

іноземних дослідників. Втім такий важливий аспект, який узагальнено можна назвати “політичним здоров’ям” добровільних вигнанців рідної землі, у повному обсязі ще не знайшов належного висвітлення в історичній літературі, хоча його тією або іншою мірою торкалася більшість з тих, хто звертався до питань життєдіяльності української спільноти у міжвоєнний період. Це ж стосується й аналізу деструктивних чинників, які впливали на політичне протистояння і дезорганізацію учорашніх учасників національно-визвольних змагань в Україні.

Відомо, що надзвичайно важкі умови еміграції “розхитали” табір української політичної еміграції, провідники якої й до того не знаходили консенсусу з цілої низки принципових питань державотворення. Не було єдності у думках, а отже й діях, оцінці причин поразки, реальних шляхах виходу з кризи. Замість об’єднання колишніх однодумців у боротьбі за незалежність України, реальністю стали численні, перманентні суперечки, породжені гіпертрофованими амбіціями провідників, спробами звинуватити один одного у прорахунках недалекого минулого. Конфліктність упродовж всього досліджуваного періоду була головною характерною рисою української еміграції. І якщо зважати на те, що внутрішнє здоров’я будь-якої спільноти багато в чому залежить від стосунків між її членами, то можна навіть без ґрунтовного аналізу й прогнозування передбачити важку і тривалу хворобу, яка, подібно до серйозного вірусу, вражає весь організм.

Відсутність єдності, внутрішні чвари у середовищі української еміграції суттєво полегшили роботу радянських спецслужб, які не полишали свого “зацікавлення” нею з перших днів її існування. Арсенал методів боротьби з українською політичною еміграцією та її симпатиками в радянській Україні був різноманітним – від фізичного знищення найбільш небезпечних “ворогів” до організації цільових спецоперацій по розкладу еміграції зсередини.

З 1925 р. ця робота радянських спецслужб активізувалася, був взятий курс *на планомірне* проведення спецоперацій, об’єктом яких стали різні гілки політичної української еміграції, серед яких уенерівська посідала на той час, як найбільш впливова та сильна, чільне місце.

Тогочасний лідер уенерівської еміграції Симон Петлюра, знаючи про це, слушно наголошував: “Українська політична еміграція – це сіль в оці сучасним червоним окупантам України. Вони роблять все, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її – на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти”¹.

Спеціальні операції радянських спецслужб, об’єктом яких ставали різні гілки української еміграції та їх симпатиками за кордоном, займали одне з провідних місць у повсякденній практиці чекістів. Втім, у міжвоєнний період в арсеналі боротьби радянських спецслужб були не лише згадані та інші операції з притаманними їм сценаріями. Достатньою ефективністю у досліджуваний період відзначалися чекістські заходи щодо розкладу українських еміграційних політичних осередків, які здій-

снювалися шляхом штучного підкидання компрометуючих матеріалів на провідних діячів алярмового забарвлення, сфабрикованих документів, які розпалювали взаємну ворожнечу між окремими еміграційними відгалуженнями. У тогочасній атмосфері протистояння і перманентних чвар цей метод був дуже дійовим. Він застосовувався як у згаданих операціях, так і як заходи окремої цільової дії. Недаремно деякі лідери української еміграції досить категорично висловлювалися з цього приводу. Прикметні у цьому контексті слова активного діяча ДЦ УНР Р. Смаль-Стоцького: “Куди не глянеш, розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборювані самих себе, своїх братів. Як скажені собаки жеремося за косточками, кинені до того між нас нашими ворогами...”².

Про подібні ситуації згадував дослідник життя і діяльності С. Бандери П. Балей: “...Хтось накручує пружину міжгромадського нап'яття, пружину ворожнечі... до неможливості. Таким чином вогонь і енергія, призначена долею на конструктивну роботу, кимось тонко була перемкнута на деструкцію, на ворожнечу...”³. Ким був цей “хтось”, вже тоді не було таємницею. А сьогодні ми лише більш детально можемо дізнатися про методи роботи по поглибленню політичного протистояння, хоча ще багато чого й дотепер залишається за лаштунками історії...

Компрометація, дискредитація, маніпуляція, розклад, дезінформація – всі ці терміни добре відомі людству з найдавніших часів. Вони слугували як методами, так і метою політичної боротьби задля досягнення більш серйозних цілей, зокрема таких, як нейтралізація або навіть знищення противника. Досить активно ці прийоми використовувалися збройними силами різних держав і їх спецслужбами в інформаційно-психологічних операціях.

Втім у документах дуже рідко доводиться зустрічати відверті згадки про цільову компрометацію або розклад у середовищі противника. За усталеною у спецслужбах усього світу практикою конкретні дії завальовували більш благозвучними висловами (евфемізмами) у всі часи їх існування. Так, операції з дезінформації спецслужб противників радянської влади іменувалися “акціями впливу”, “активними заходами”, “заходами сприяння”⁴ тощо.

Чи не єдиним виданням, де цілком відверто розповідається про застосування психологічних операцій або їх окремих методів і прийомів у практиці радянської розвідки та контррозвідки є праця радянського

Інформаційно-психологічна операція – це комплекс заходів інформаційно-психологічного впливу на людей (військово-політичне керівництво, керівництво спецслужб, політичних партій та рухів, населення своєї чи чужої держави тощо) з метою зміни у бажаному напрямі їх психологічних характеристик (поглядів, точок зору, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), групових норм поведінки, масових настроїв, суспільної свідомості в цілому та виклику прийняття бажаних для ініціатора рішень і дій, а також запобігання інформаційному впливу супротивника.

розвідника С. Турло “Шпионаж”, написана у 1924 р.

Зауважимо, що загальнодержавні спецслужби рідко були одноосібними ініціаторами проведення психологічних операцій. Замовником їх завжди виступали і виступають держава або певна політична сила, а виконавцями стають ЗМІ, дипломатичні установи, пропагандистські органи та спецслужби, які задіюються у заходах широкомасштабного характеру зазвичай разом і підтримуючи один одного. Іноді загальнодержавні спецслужби проводять і свої власні психологічні операції, які також не завжди є плодом їх “відомчої” ініціативи, а виконуються у межах їх компетенції як складова тієї чи іншої програми.

Згаданий вище С. Турло, розглядаючи різні напрямки роботи радянських спецслужб, акцентував на введенні в оману і розкладі ворожих організацій, зазначаючи: “Ці дві можливості мовби самі по собі об’єднуються, оскільки введення в оману вже саме по собі є розкладом. Але можна ще ввести в його середовище дезорганізацію: розлад, розвал, “стравити” між собою. Треба мати для цього хороших, розумних, винахідливих та досвідчених працівників, які теоретично і практично знали б свою справу, випробуваної чесності і працездатності, таких, що вміють знайти вихід з найбільш скрутного становища. Ногами тут працювати не можна, а виключно головою. Ці тактичні прийоми хороші тим, що робота здійснюється невеликим апаратом, без галасу, а результати досягаються величезні...”⁵.

Про окремі методи розкладу, провокації, дискредитації і компрометації, які застосовувалися радянськими спецслужбами, С. Турло серед іншого радив розпускати провокаційні чутки про окремого члена організації, головним чином провідного, що він, мовляв, подвійний агент, працює для обох сторін, внаслідок чого таку особу “будуть боятися й остерігатися”, а сама організація завалиться або принаймні зруйнується її правильне функціонування⁶.

А коли у справі розкладу “ворожої” організації в органів радянської держбезпеки виникали труднощі, С. Турло радив їм користатися негараздами та суперечками у їх власних лавах. “Якщо така організація, – писав він, – ідейно міцна і відбиває прагнення значної частини населення, боротьба з нею дуже важка і небезпечна, оскільки репресії проти неї викличуть обурення мас, які їй співчувають. У таких випадках контррозвідка також вдається до провокаційного способу їх розкладу. Необхідно спіймати кого-небудь із членів організації “на гарячому”, щоб були в наявності всі підстави передати його суду, але не робити цього й звільнити його через деякий час. Знаючи, що цю особу спіймано з доказами, інші члени організації будуть очікувати на її засудження, а замість того, побачивши її звільнення, вони запідозрять її в тому, що вона своє звільнення купила ціною зради, стала служити у контррозвідці. Ставлення до неї зміниться, їй перестануть вірити і будуть боятися. Всередині організації виникнуть стосовно цього розбіжності, після першого не довірятимуть й іншим, які підтримують її, що

неминуче призведе до розпаду організації, або у крайньому разі паралізує її діяльність. Можна у такі організації вводити своїх людей, які там започаткують опозицію, взаємні тертя, чвари, доведуть організацію до вибуху зсередини, знесилять її. Тоді вона втратить вплив на маси, ті, хто її поважав і їй співчував, відсахнуться від неї. Тоді можна її і ліквідувати, і це не викличе ніякого обурення, на них не будуть дивитися як на мучеників за правду, а як на шарлатанів, які спіймалися, і так їм і треба. Як тактичний прийом цей спосіб дуже хороший для контррозвідки...”⁷. До такого методу часто вдавалися радянські органи державної безпеки, намагаючись скомпрометувати учасників визвольного руху 1917 – 1920 рр., а також діячів політичних еміграційних угруповань, підкидаючи чутки певного змісту.

У контексті даного дослідження слід звернути увагу на дуже цікаву “Інструкцію”, яка безпосередньо стосується цієї ділянки роботи. Авторство її безспідставно приписується ОДПУ, хоча і віднайдена вона серед документів діячів Державного Центру УНР в екзилі.

На жаль, оригіналу документа з повним викладом усіх пунктів немає. Віднайдений архівний примірник інструкції містить уривки з коментарями працівників екзильних спецслужб.

Назва першого розділу інструкції промовляє сама за себе: “Впровадження розкладу в (ворожу) організацію. Вступ до організації”. Далі йдуть конкретні рекомендації: “Ввійшовши в організацію, треба бути дуже обережним і терпеливим. Цю роботу не можна вести з поспіхом, коли загал знає, що ви належали до ворожої організації, то треба поступово з неї виокремитися, показуючи назовні, що Ви з неї невдоволені та нею розчаровані”.

Другий розділ “Дискредитування провідників” наставляє, як саме треба проводити роботу у цьому напрямку і серед іншого підкреслюється: “...Починати від осіб, які мають впливи. Їх легко поважити. ... Щоб когось здискредитувати треба братися до того поступово, починаючи найкраще від жарту, змагаючи до висміяння і погорди. Особливо важливим є очорнювання особистого життя тих осіб, на яких мається напровадити атаку. Починаючи від очорнювання, треба його представити якнайбільш правдоподібним. 4) Дуже важливим є поширення інсинуацій, що поодинокі провідники є схильні переступати межі своєї влади, що вони мають за собою неморальні вчинки, що вони нездатні, нетактовні в поведінці з членами організацій. В цей спосіб треба починати з самого долу і поволі йти аж догори...”

“Дискредитування методів праці” – таку назву має третій розділ Інструкції. Четвертий – “Як псувати відносини між членами організації” роз’яснює, що конкретно треба робити для нищення довіри поміж ними. П’ятий – “Поширення чуток” вчить цьому давньому “мисте-

⁷ Інструкція зберігається у фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України серед особистих документів В. З. Филоновича.

цтву”: “Ціль поширення чуток може бути різною: викликувати паніки в противника, а довіри в ваших приятелів, здискредитувати противника, затертя ваших слідів, звернення уваги маси в бажаному напрямку і т. д. Чутка повинна бути цікавою, або алярмуюча. Вона мусе бути така, щоб в неї можна було повірити, а як має ще й вигляд правди, то тим краще. Наприклад, коли маєте задалегідь інформацію, що має статися якась подія, тоді пускайте про це чутку з бажаним для вас напрямком. Чутка мусить мати сенсаційну закраску. Водночас мусите мати головну відповідь на випит, якщо викриється джерело чуток: найкраще пускати чутку з кількох місць водночас”.

Останній розділ Інструкції “Підмінювання ідей” розтамуачує, як нищити “ворожі комунізмові ідеї”⁸.

Таким розлогим цитуванням можна було б й обмежитись, аби зрозуміти, як саме мала діяти радянська агентура. Проте останній рядок документу (“І в українському житті трапляються випадки, які дуже нагадують большевицькі методи”) не може залишити байдужим, оскільки він вже належить перу одного із співробітників унерівських спецслужб і відтак наштовкує на багато невтішних для української еміграції висновків... Що ж до походження цього документу, то, порівнявши матеріали, вміщені у книжці С. Турло, можна зробити небезпідставне припущення, що він є переробленим варіантом напрацювань цього автора. Надто схожі за послідовністю, логікою і за формулюваннями ці тексти.

На нашу думку, цей документ цікавий не лише своїм змістом, а й коментарями працівників спецслужб ДЦ УНР в екзилі. Їх розуміння проблем, що могли б виникнути у разі застосування наведених у документі методів проти них, варті серйозної уваги і аналізу. Разом з тим виникає питання: чому ж, знаючи ці методи, вони не вберегли свої організації від проникнення роботи ворожої агентури? Доходимо висновку (і це підтверджує цей та інші документи), що внутрішня боротьба поглинала основну увагу еміграції. У цій боротьбі вона “недогледіла” або “недооцінила” головного ворога, втратила не лише пильність, а й здатність до опору.

Відсутність стабільності в українській спільноті не залишалася непоміченою і з боку іноземних дипломатів. Недаремно у 1935 р. голова Північного департаменту Міністерства закордонних справ Великобританії у Бухаресті Лоренс Кольер, до компетенції якого, крім цілого ряду країн, належала також і робота по СРСР, писав: “...Українські партії так себе взаємно ненавидять, що вони завжди оскаржують лідерів одна одної в тому, що вони є большевицькими агентами...”⁹. Останнє обвинувачення було (у більшості випадків – *Авт.*) наслідком роботи радянської агентури, яка дуже енергійно впроваджувала ці чулки в середовище української політичної еміграції.

Треба сказати, що діяльність чекістів у цьому напрямку була досить ефективною. Завдяки їх “зусиллям”, цілеспрямованій роботі по комп-

рометації тоді пройшло чимало процесів, судових розглядів у середовищі колишніх учасників визвольних змагань, приводом для яких ставало звинувачення того чи іншого діяча, зокрема, у співпраці з радянськими спецслужбами. Зрозуміло, що чутки такого роду підкидалися ззовні. На ці розгляди було витрачено чималі сили. Як наслідок, в українські структури за межами рідної землі вносився розбрат, недовіра. Усі ці руйнівні фактори значною мірою послаблювали спільний фронт боротьби проти дійсних ворогів.

Окрім радянських спецслужб у другій половині 20-х років польська “двуйка” також дуже активно працювала в середовищі української еміграції. Її підвищеною увагою були охоплені уенерівці, гетьманці, оунівці, усі політичні течії, які мали свої осередки в різних країнах Європи.

Справами, пов'язаними з українською еміграцією у 2-му відділі польського Генерального штабу займався окремий його структурний підрозділ – 2-га експозитура, зусиллями якої періодично складалися вичерпні звіти про діяльність українців за кордоном, вживалися конкретні, аналогічні до радянських, методи поглибленню політичного протистояння.

Описані вище тактика та методи роботи радянських спецслужб у середовищі уенерівської еміграції, зацікавлення нею та відповідна деструктивна робота польської “двуйки”, звичайно, не дозволяють скласти вичерпного уявлення про весь їх арсенал, проте, дають підстави для висновків щодо пріоритетів та напрямів цієї діяльності, – з одного боку. З іншого – дозволяють зрозуміти, що відсутність єдності у власних лавах, розхитаність, взаємне поборювання не залишалися непоміченими у таборі супротивника і створювали сприятливий ґрунт для розкладової роботи, що нищила та знекровлявала й без того послаблену чварами українську еміграцію.

Примітки:

¹ Цит. за: Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С. 404.

² Цит. за: Кенгій А.В. Українська військова організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. – Короткий нарис. – К., 1998. – С. 66.

³ Балей Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.: Причини і наслідки. – LAS VEGAS, WV, USA, 1997. – С. 345-346.

⁴ Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. – Т. 2: 1917 – 1933 годы. – М., 1997. – С. 14.

⁵ Турло С.С., Залдат И.П. Шпионаж. – М., 2002. – С. 387.

⁶ Там само. – С. 381.

⁷ Там само. – С. 382.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 269. – Особисті документи В. Филоновича. – Спр. 184.

⁹ Бачина-Бачинський Є. Євген Коновалець у Женеві (витяг із щоденника) // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 897.